

CENGİZ AYTMATOV’UN İSMİ ÜZERİNE

Mehmet Mahur TULUM*

ÖZ

Bu yazıda öncelikle “Cengiz” ismi ve “Aytmatov” soyismi hakkında söylenenler özetlenmiştir. İkinci olarak bu söylenenler delillendirilerek tartışılmış ve şu sonuçlara ulaşılmıştır: “Cengiz” ismi hakim olan görüşteki gibi “deniz” anlamına gelmektedir. “Aytmatov” ismi ise “söylemez” anlamı ile izah edenlerin aksine Arapça “ıyd” ve “Muhammed” kelimelerinin kaynaşması yoluyla oluşmuş birleşik bir isimdir. Ayrıca yazıda global fonetik bir mesele olan “kapalı e” sesine dair bilimsel bir açıklama da yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cengiz Aytmatov, dil, Türkçe, Moğolca.

ON THE NAME OF “CENGİZ AYTMATOV”

ABSTRACT

In this paper, first of all an over all on omastic data about the name of “Cengiz” and the family name “Aytmatov” was summarized. Secondly, those data were discussed by giving some examples and the following conclusions were reached: "Genghis" is a name which means "sea". "Aitmatov" is a compound family name that comes from the Arabic word“ıyd” and "Muhammad". Besides, "closed e" which is an issue of global phonetics was tried to explain scholarly.

Key Words: Cengiz Aytmatov, language, Turkish, Mongolian.

---

*Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, mmtulum@anadolu.edu.tr

Cengiz (Kırg. Çınggız) isminin hangi anlama geldiğine dair hakim olan görüş, onun “deniz” demek olduğu yönündedir. Buna karşı çıkanların hareket noktası ise Moğolca’da “deniz” anlamına gelen “tenggis” kelimesinin “t-” ünsüzüyle başlamasıdır. Buna göre, orijinal dildeki “Çınggis” adının da -gerek tarihi metinlerde ve gerekse modern zamanlarda- “t-”li varyantlarına rastlanılabilmeliydi. Acaba bu karşı çıkışta ne derece hak payı vardır?

Öncelikle şunu belirtmek gereklidir. Moğol yazı dili doğu Moğollarına aittir. Alfabeyi ise eski Uygurlardan almışlardır. Sadece metinlerde kullanılan ve konuşulmayan bir dildir. Bu dil ile Moğol boylarının konuştuğu sayılamayacak kadar çok diyalekt arasında oldukça büyük farklar vardır; yani konuşma dilinde bir birlik yoktur.

Diğer taraftan, onomastik açısından bakıldığında insan isimleri toplumların genel kabulüne dayalıdır ve son derece konservatif bir yapı sergilerler. Ancak söz konusu yapı gelenek anlamında anlaşılmalıdır.

Burada irdelenmesi gereken husus Altay dil grubunda Türkçe’ye en yakın dil olan Moğolca’da Türkçe’de olduğu gibi senkronik bir “t-” <> “ç-” nöbetleşmesinin mümkün olup olamayacağıdır. Gerçek, olduğu yönündedir: tege- / çinggi- “öyle yap-”; teg/çeg “dairevi çizgi;benek”. Lügat taraması yaparak bunun örnekleri çoğaltılabilir.

Not: Aslında bu nöbetleşmenin insan dili bakımından global bir yönünden de bahsedilebilir. Meselâ “çay” kelimesi Kuzey Çin’de “ça” iken, Güney Çin’de “ti” dir. İngilizce’de “saturday” yazılır, ama “saçurdey” şeklinde okunur. Meselenin dilbilimsel açıklaması “alveolar” ve “retrofleksif” ünsüzlerin birbirinin yerini alabilme kapasitesine sahip oluşudur. Bunlar genel olarak d, l, n, r, s, ş, t ve z ünsüzleridir.

Söz konusu ünlülerin komşuluğundaki /e/’nin ses değeri /i/ istikametine döner ve “kapalı e” dediğimiz ses üretilmiş olur. Bu sadece bizim dilimizle ilgili bir mesele değil, uluslararası fonetiğin ele aldığı konulardandır. Dolayısıyla, ülkemizdeki Türkologların bugüne kadar tasarladıkları şekilde “kapalı e” sesi anlam belirleyici değerde bir ses -yani fonem- olmadığı gibi, ilk heceden sonraki hecelerde de yer alabilmektedir. Mesela, E.T.’de kel- fiilinin ünlüsünün “kapalı e” olarak tasarlanması tarihî ve çağdaş metinlerde hem “e” hem de “i” ile yazılabilmekten kaynaklanır. Halbuki, retrofleksif “l”nin komşuluğunda olduğu için bu ses değerini kazanır. Ünlü, ses yolundan dışarı ses iletilirken retrofleksif pozisyonunu almaya başlar. Bu birlikte işleyişin sonucu “kapalı e” sesi meydana gelir.

Dolayısıyla, “kelebek” gibi bir kelimedeki ikinci hecedeki “e” de “kapalı e” ses değerinde olur.

Meseleye bu nazarla genel Türkçe açısından bakacak olursak:

Özb. tay- “vaz geçmek” – Tür. T. cay-

Özb. tüşün- “anlamak” – Y. Uyg. çüşen-

Kaz. tışkan – Kırg. çıçkan – Özb. sıçgan - Tür. T. sıçan

E.T. tıtag “sebeb” – Kırg. şılto

E. T. tokı- “vurmak” – Özb. çokı- “gaga vurmak”

Tür. T. tırmala— Tür. T. Diy. cırmala- örneklerini sıralayabiliriz.

“Cengiz” kelimesinin ilk sesi değerlendirilirken son sesi de ele alınmalıdır, çünkü o da bir retrofleksif ünsüzdür ve Altay Dilleri Teorisinin mühim ses denkliklerinden biri de zetasizm “z-leşme” – rotasizm “r-leşme” karşıtlığıdır. Kısaca, /z/ ile /r/ fonemleri nöbetleşebilir.

Bu noktada Eski Türkçe tengiz “deniz” ve tengri “gökyüzü” kelimesinden hareket ederek kısa bir seyahat etmek istiyoruz.

E.T. *teng (Moğ. tig; çeg/çig “dairevi çizgi;devre; çevrili yer” ve tenge “demir para”), (krş. Özb. çek “çevrili yer”) kökünden -(i)r isimden fiil yapma ekiyle türediği anlaşılan tengir- ve tengiz- “döndür-, etrafını çevir-” fiil gövdesinin oldukça geniş bir aile oluşturduğunu görebiliriz.

E.T. tegirman “değirmen”; tegirmi “değirmi”; tegirmileyü “çepeçevre”, tegirmile- “yuvarlaklaştırmak”; teglir- “çevrilmek”; tegre “çevre, daire”; tegreki “çevredeki”, tegrikle- “dört bir yandan kuşatmak” ; tegzinç “tomar; tomar şeklinde kitap; daire; muhit; girdap”; tegzindür- “çevirtmek”; tegzin- “dolaşmak, daire çizmek”; tekzim “kabartma”; tegirme “çörek, para gibi yuvarlak nesne”; tegirmek “sepet”; tegrek “halka”; teng “göl”, tengelgüç “dölengeç kuşu”; tenri- (nazal n > n ile) “baş dönmek”.

E.A.T. çizgin-/çizgin- “dönmek, dolaşmak”; degri- “dolaşmak”; degrim- “dolaşmak”; degre “civar, etraf”; degzin- “çevrilmek”; dezgindür- “dolaştırmak”;

Tür. T.’nde aynı köke dayanan bir grup kelime için şunları örnek gösterebiliriz: deniz, devir-; devril-; çevir-; çevre, değirmen; değirmi; devrek “değirmi”; tencere, diy. çencere/çencire; devek “bal kabağının sarımsan ince, kıvrım kıvrım tutungaçları”; çekirdek; tekerlek; çerge “çingene çadırı”.

Çağdaş Türk lehçelerinde, E.T.'den hareketle, aynı kökün türevlerini tespit etmek mümkündür. Burada bu denemeyi yine bir grup kelimeyle sadece Özbekçe için yapmak istiyoruz.

deniz “deniz”; tegre “çevre”; tögerek “yuvarlak, daire”; tegirman “değirmen”, çegere “sınır çizgisi; daire”; teverek “göz alabildiğince etraf”; tegerçik “at arabası tekerleğinin dış yüzü”;

Sümerce’de Tanrı kelimesi “dingir/tingir”, Hakasça’da ise “tiğir” olarak tespit edilir.

Sonuç olarak “tengiz” ve ‘gökyüzü’ anlamındaki “tengri” kelimelerini bir *teng “çevrili yer; çember, daire; çıkın; sargı” kökünde birleştirmek mantığa ve dilbilimsel verilere aykırı düşmez. Arapça’da da ‘ihâta’dan gelen ‘muhît’ kelimesinin “okyanus” anlamına gelmesikurulan mantığı destekler.

“Aytmatov” soyadına gelince, durum salt Türkiye Türkçesi ile açıklanabilir durumda değildir. -ov Slav kültürüne ait bir ektir.

Not: Türkiye’deki ‘Aytmatov’ uzmanlarına ne zaman “‘aytmat’ ne demek?” diye bir soru yönlendirsem çoğunlukla “söylemez” demek olduğu yönünde bir cevap aldığımında, doğrusu, Çıngız Aytmatov’un eserlerini orijinal dili/dilleri üzerinden değerlendiremeyecek olanları bir kenarda tutacak olursak, Kırgızca veya Rusça bilir hâlde onun eserlerini değerlendirdikleri iddiasında bulunanlar hakkında aklımdan “İnşallah, Aytmatov’un eserlerini onun soyadını anladıkları kadar anlamıyorlardır.” düşüncesi geçmiyor da değil.

Oysa Kırgızca’da olumsuzluk eki ya “-ba-” ya da “-pa-” dır. ‘söylemez’ ifadesinin karşılığı ise ‘aytpayt’ tır. O halde, ‘Aytmat’ izaha muhtaçtır.

Arapça ‘ayn ünsüzünün telaffuzu Türklerin İslamlaşma sürecinin başlangıcından itibaren problem yaratmış ve Türkler bu sesi çeşitli yollarla vulgarize etmişlerdir. Arapçada gırtlak çarpması şeklinde çıkarılan bu ünsüzün temsil edilmesinin en kolay yollarından biri olarak-Kıpçak grubunun /ğ/ı(nitekim Aytmatov’un annesinin adı Nagima<Na’îme idi) ve -Oğuz-Kıpçak grubunun /q/ı başta olmak üzere diğerlerinin yanında- ‘ayn yerine ya Türkçe’nin /a/sını ya da kendi ses yolundaki en son ses olan /h/yi tercih etmişlerdir. Bu duruma şunları örnek olarak gösterebiliriz:

- Ar. 'arak – Y. Uyg. harak
 Ar. 'aceb – Y. Uyg. haced
 Ar. 'Usmân – Tür.T. Diy. Hüsmen
 Ar. sâ'at – Tür.T. Diy. sahat
 Ar. 'irfân – Tür.T. hırfan (-lı barajı)
 Ar. 'amûd – Tür. T. hamud(uyla götürmek)
 Ar. 'aybe – Tür.T. heybe
 Ar. 'av 'av – Tür.T. havhav (köpek sesi)
 Ar. 'ayyâr – Osm. Gal. Lug. hayyar

'ayn ünsüzüyle başlayan Arapça 'ıyd "bayram" kelimesinin Türk dillerinde üç türlü görünüşü vardır: ayt/hayıt/kayıt. (Krş.:*Baymirza Hayıt*).

Arapça "'ıyd" kelimesinin Kırgızca vulgarizasyonu "ayt" şeklindedir ve bugünkü Kırgızca'da yaşamaktadır.

Geriye kalan "mat" kısmı ise "Muhammed" isminin Türk dillerinde vulgarizasyona uğrayarak çok kullanılan kısaltmış biçiminden başka bir şey değildir.Krş.:

- Nurmet< Nur Muhammet
 Şirmet<Şîr Muhammet
 Halmet< Hâl-i Muhammet (Muhammed'in beni)
 Medali<Muhammed Ali

Yani 'Aytmat' soy isminin Türkiye Türkçesi karşılığı: 'BAYRAM MUHAMMET' tir.

KISALTMALAR VE İŞARETLER LİSTESİ

Ar. = Arapça	Tür. T. = Türkiye Türkçesi
E.A.T. = Eski Anadolu Türkçesi	Tür. T. Diy. = Türkiye Türkçesi Dialektleri
E.T. = Eski Türkçe	Y. Uyg. = Yeni Uygurca
Kaz. = Kazakça	<> = nöbetleşme
Kırg. = Kırgızca	/ = veya
Krş. = Karşılaştırınız	// = fonem parantezi
Moğ. = Moğolca	* = hipotetik şekil
Osm. Gal. Lug. = Osmanlıca	> = bu şekle bürünür
Galatat Lügatleri	> = bu şekilden gelir
Özb. = Özbekçe	

KAYNAKÇA

- ARIKOĞLU, Ekrem, *Örneklî Hakaşça-Türkçe Sözlük*, Ankara, 2005.
- AYDIN, Nafiz, *Büyük Sümerce Sözlük*, Ankara, 2013.
- BODROGLİGETI, András, *Modern Literary Uzbek (Manual)*, Los Angeles, 1992.
- CLAUSON, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972.
- CRYSTAL, David, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, Oxford, 1994.
- LADEFOGED, Peter, *Elements of Acoustic Phonetics*, Chicago, 1962.
- LESSING, Ferdinand D., *Moğolca-Türkçe Sözlük*, C I-II, (Çev. Günay Karaağaç), Ankara, 2003.
- NECİP, Emir Necipoviç, *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, (Çev. İklil Kurban), Ankara, 1995.
- Özbek Tilining İzahli Lugati*, (Heyet tarafından), Moskova, 1981.
- POPPE, Nicholas, *Moğol Yazı Dilinin Grameri*, (Çev. Günay Karaağaç), İzmir, 1992.

RUHLEN, Merrit, *The Origin of Language (Tracing the Evolution of the Mother Tongue)*, New York, 1994.

SWEET, Henry, *The History of Language*, Londra, 1901.

ŞAHİN, Erdal, *Hakasça-Türkçe Sözlük*, Ankara, 2000.

YUDAHİN, K. K., *Kırgız Sözlüğü*, C. I-II, (Çev.: Abdullah Taymas), Ankara, 1994.

